

Архіварыус: зб. навук. паведамл. і арт. ; вып. 14 / рэд.: Ю. М. Бохан [і інш.]. — Мінск : НГЛБ, 2016. 440 с., іл. — (серыя «Гісторыя, архівазнаўства, крыніцазнаўства»).

ISSN 2225-4412.

Нацыянальным гістарычным архівам Беларусі падрыхтаваны чатырнаццаты выпуск штогодніка «Архіварыус». На яго старонках асвятляецца шырокае кола пытанняў гісторыі, архівазнаўства, археаграфіі, крыніцазнаўства і іншых спецыяльных гістарычных дысцыплін. У навуковы ўжытак уводзіцца шэраг новых, раней невядомых дакументаў і фактаў.

Прызначаецца архівістам, гісторыкам, краязнаўцам і ўсім, хто цікавіцца старонкамі мінулага Беларусі.

**УДК [930.22+94(476)«15/19»(082)]
ББК 79.3(Бси)+63.3(4Бси)41**

Г. А. Флікоп-Світа

ЗАБЫТАЯ СВЯТЫНЯ. ІКАНАГРАФІЯ, ГІСТОРЫЯ ШАНАВАННЯ І ЛЁС ЦУДАДЗЕЙНАГА АБРАЗА «БОЖАЙ МАЦІ ШУМЯЦКАЙ» У СВЯТЛЕ АРХІЎНЫХ ДАКУМЕНТАЎ СЯРЭДЗІНЫ ХІХ СТ.

У Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў фондзе 2001 «Канцылярыя магілёўскага грамадзянскага губернатара» знаходзіцца справа «пра закрыццё ў Клімавіцкім навесце Шумяцкай капліцы і перадачы захоўваемага там абраза Божай Маці ў праваслаўнае ведамства», распчатая ў 1864 і завершаная ў 1868 г. [2]. Дакументы, падшытыя ў тэчку, распавядаюць пра лёс абраза «Божай Маці», які ў мястэчку Шумячы шанаваўся як цуладзейны. Менавіта такая вядомасць іконы і паўплывала на тое, што за святыню змагаліся праваслаўныя і каталікі, вынікам чаго і стала правядзенне ў 1860-я гг. следства пра яе паходжанне і канфесійную прыналежнасць.

Нашую ўвагу дадзеная справа прывабіла па той прычыне, што ў яе, сярод рознага роду рапартаў, распараджэнняў, прашэнняў і іншых афіцыйных лістоў, падшыта калька, знятая з абраза¹. Гэта ўнікальны выпадак, калі ў тэчцы маецца іканаграфічная крыніца, і, што яшчэ больш каштоўна, — у натуральную велічыню. Да аналізу гэтай выявы мы звернемся пазней, а перш за ўсё неабходна засяродзіцца на сутнасці ўсёй гэтай справы.

Так, падшытыя ў тэчку дакументы дэманструюць міжканфесійную спрэчку за абраз, якая дазваляе ў некаторай ступені прасачыць ранейшы лёс твора. Праўда, версіі ў праваслаўных і каталіцкіх вернікаў адрозніваюцца паміж сабой, што ўвогуле з'яўляецца ў дадзенай сітуацыі відавочным і натуральным: кожны з бакоў імкнуўся абгрунтаваць прыналежнасць абраза да сваёй канфесіі.

Адным з першых лістоў у дадзенай справе, дзе згадваецца лёс помніка і яго ранейшая гісторыя, з'яўляецца зварот каталіцкіх вернікаў, дасланы на імя генерал-губернатара Канстанціна фон Каўфмана ў лістападзе 1865 г., у якім яны выказваюць непакой адносна будучыні святыні [2, арк. 10–11]. Прычынай такога ўсхвалявання шумяцкіх парафіян стала тое, што, паводле іх слоў, падчас набажэнства ў касцёле туды прыйшоў чыноўнік з жыванісцам (іх імёны ў лісце не згадваюцца), праваслаўным святаром і вялікай колькасцю людзей. Яны дэманціравалі з алтара абраз, знялі з яго шату і, як адзначаюць аўтары ліста, што рабілі з абразом далей — не вядома. Парафіяне баяцца,

¹ Аўтар выказвае шчырую падзяку Маргарыце Кароль, якая знайшла гэты дакумент і ўвяла яго ў навуковы ўжытак.

што гэта можа быць выклікана захадамі пра адабранне ў іх абраза [2, арк. 10–11].

Пры гэтым яны ў сваім допісе генерал-губернатару падкрэсліваюць, што абраз мае каталіцкае паходжанне, бо першапачаткова ён знаходзіўся ў капліцы, пабудаванай каталіцкімі ксяндзамі, якімі там і праводзіліся службы. Аўтары ліста адзначаюць, што часам там служылі і ўніяты, але гэта не яны ўсталёўвалі капліцу, а таму яна, на думку шумяцкіх парафіянаў, — каталіцкая. Пазней адтуль абраз быў перанесены ў адбудаваны касцёл, дзе і знаходзіўся на той момант, калі пісаўся дадзены ліст. Так выглядае гісторыя цудадзейнага абраза «Божай Маці Шумяцкай» з пункту гледжання каталікоў [2, арк. 10–11].

Аднак у мясцовых праваслаўных была свая версія адносна паходжання гэтай святыні. Далей у справу падшыты дакументы, якія асвятляюць сітуацыю «іх вачыма». Так, у прашэнні праваслаўных вернікаў, дасланым на імя генерал-губернатара, згадваюцца пэўныя эпізоды з гісторыі іконы, якія сведчаць пра яе «праваслаўнае паходжанне». Адзначаецца, што яна — «явленная», і з'явілася ў Шумячах «задолго до 1647, в котором грекороссийская церковь Шумяцкая насильно отобрана на Унию» [2, арк. 21–22]. Аўтары гэтага ліста падкрэсліваюць, што на абразе маюцца грэчаскія надпісы, якія пацвярджаюць прыналежнасць абраза да праваслаўнай традыцыі. А таму прыхаджане мясцовай царквы лічаць, што ікона з капліцы ў касцёл была перанесена незаконна.

Дадзенае прашэнне праваслаўных вернікаў хоць і падшыта ў тэчку пазней (на арк. 21–22) за прыведзены вышэй зварот каталікоў да генерал-губернатара (на арк. 10–11), аднак дата тут больш ранняя — жнівень 1864 г. — і, відавочна, што менавіта з гэтага ліста і распачалася ўся справа. У выніку чаго была сфарміравана камісія ў складзе радцы Магілёўскага губернскага праўлення Мікалая Мікалаевіча Клірыкава і клімавіцкага павятовага спраўніка Пятра Антонавіча Батурына, якія павінны былі высветліць усе абставіны адносна паходжання і канфесійнай прыналежнасці абраза [2, арк. 31–33]. Гэта менавіта яны ў суправаджэнні прыхадскога святара і праваслаўнага насельніцтва прыбылі ў Шумяцкі касцёл для агляду іконы, што і было адзначана каталіцкімі парафіянамі ў лісце на імя генерал-губернатара. Ніжэй мы яшчэ звернемся да вынікаў гэтага вывучэння абраза, здзейсненага названымі асобамі.

Адначасова з прашэннем генерал-губернатару прыхаджане Шумяцкай царквы 24 жніўня 1864 г. даслалі ліст і на імя магілёўскага архіепіскапа, дзе прасілі дапамогі ў вяртанні абраза праваслаўным. Там жа яны таксама прыводзяць некаторыя эпізоды з гісторыі святыні, якія, на іх думку, пацвярджаюць праваслаўнае паходжанне іконы: «...явленная икона Божией Матери, разукрашенная серебрян-

ною ризою, старанием истинного православного крестьянина» [2, арк. 24–25].

Менавіта гэтыя звароты праваслаўных і ініцыявалі правядзенне следства пра высвятленне паходжання абраза. Было апытана 25 чалавек, прычым паказальна, што ўсе з іх — праваслаўныя. Апытваліся менавіта тыя, хто паставіў свой подпіс на зваротах да генерал-губернатора і магілёўскага архіепіскапа. Большасць сведак паведаміла амаль адно і тое ж, і, як правіла, іх звесткі з’яўляюцца даволі сціслымі [2, арк. 34–46]. Каштоўную інфармацыю па гэтай справе прадаставіў стараста Шумяцкай Ільінскай царквы Казьма Дзянісенка [2, арк. 47].

Дакладней, тое, што ён распавёў у сваім лісце пра разглядаемы цудоўны абраз, для тагачасных следчых, якія высвятлялі ўсе абставіны паходжання і канфесійнай прыналежнасці іконы, напэўна, істотнага значэння не мела. Аднак гэтая інфармацыя мае каштоўнасць цяпер, і перш за ўсё, для айчыннага мастацтвазнаўства. Так, царкоўны стараста ў сваім расповедае спасылаецца на мясцовага старажыла, ад якога ён і ведае пра лёс святыні, — жывапісца Пятра Лугоўскага [2, арк. 47]. Гісторыі беларускага мастацтва гэта імя пакуль што невядома. Таксама інфармант прыводзіць і некаторыя звесткі, якія датычацца іканаграфіі разглядаемага абраза. У сваім лісце ён прадаставіў наступную інфармацыю:

«За сорок лет тому назад слышал я от столетнего старика, жителя м. Шумячи, живописца Петра Луговского, эта самая икона Божией Матери, которая находится теперь в Шумяцком костёле, стояла под липами за Шумячу во рву над криницей; была же устроена для неё каплица ... Он же, Луговский, рассказывал, что какая-то женщина с помощью еврея ... покушалась сорвать с иконы ценные привески ... в это время она оцарапала лицо иконы: сделала шрам, который несколько раз замалёвывали; при этом же старик Луговский утверждает, что он, бывший мальчиком, видел эту женщину самую, как вели связанную от места преступления.

Потом чрез несколько лет ... Голынский помещик выстроил каплицу на господском дворе ... А как она перенесена ксендзом в костёл, это я помню. Ко всему этому ещё могу присовокупить, что в нашей приходской церкви находится выносная икона Божией Матери, уцелевшая, как говорил тот самый старик, от пожара, истребившего древлеправославную церковь, из которой с этой самой иконой бывали крестные ходы в каплицу к чудотворной иконе, находящейся теперь в костёле, и эта выносная икона наша настоящий съёмок с чудотворной, к которой протекают православные богомольцы» [2, арк. 47].

Калі абагульніць звесткі з гэтага расповеда з атрыманымі папярэдне ад «сведак», то вынікае, што абраз з’явіўся цудоўным чынам на

Іл. 1. Аркуш «Божая Маці Шумяцкая», 1865 г.
папера, раствор для пратручвання, 129×65 см. [2]

ліпах на полі над крыніцай, а таму ён атрымаў вядомасць як «яўлены». Недзе ў 1730-я гг. (а гэта прыблізны час, на які прыпадае дзяцінства шумяцкага старажыла Пятра Лугоўскага, якому каля ста гадоў было недзе ў 1820-я гг.) абраз ужо шанаваўся ў дадзенай мясцовасці (праўда, нідзе так і не адзначана, якія менавіта цуды адбываліся, хаця пры гэтым ікона ў расповедах сведак названа «чудотворной»), бо на ім былі воты (ахвяраванні ад вернікаў), якія і намагалася сарваць нейкая жанчына. У выніку гэтых злачынных дзеянняў святыня была пашкоджана: садрана фарба на выяве Божай Маці — на шчацэ.

Гэта, дарэчы, з таго часу з'яўляецца прыкметнай асаблівасцю іконы. Тады святыня знаходзілася яшчэ на полі, дзе на месцы яе з'яўлення была зроблена капліца. Прыблізна ў 1740-я гг. была пабудавана новая капліца ў памешчыцкім двары, куды і перанеслі абраз, дзе ён і знаходзіўся да таго часу, пакуль яго, прыблізна ў сярэдзіне 1840-х гг., не забраў у касцёл мясцовы ксёндз Балажэвіч пры дапамозе селяніна Марціна Марціновіча Тавоты. На абразе маюцца «рускія» надпісы, якія сведчаць пра яго прыналежнасць да праваслаўнай традыцыі.

Акрамя таго, ад царкоўнага старасты, які пераказвае расповед, чуты ім некалі ад старога шумяціча, стала вядома, што з цудадзейнага абраза «Божай Маці Шумяцкай» быў зроблены спіс (копія). Ён знаходзіўся ў мясцовай царкве і выкарыстоўваўся як вынасны абраз падчас працэсій — хросных хадоў з царквы да капліцы. Гэта, відавочна, было яшчэ да 1830-х гг.: напэўна, да гэтага часу і царква, і капліца належалі да грэка-каталіцтва (хоць пра царкву і гаворыцца, што яна — «древлеправославная»), а таму з аднаго храма ў другі і маглі адбывацца хросныя хады. Пасля скасавання Уніі царква была аддадзена праваслаўным, а капліца — каталікам: ранейшыя працэсіі перасталі праходзіць. Адсюль вынікае, што той спіс з абраза «Божай Маці Шумяцкай», які згадваецца ў расповеде П. Лугоўскага, быў зроблены да 1830-х гг. і належыць, па ўсёй верагоднасці, да сакральнай спадчыны Уніі.

На жаль, пры дапамозе іншых гістарычных дакументаў не ўдалося знайсці якія-небудзь больш падрабязныя звесткі, якія б пралілі святло на гісторыю шумяцкай святыні. З апісаннямі ўніяцкай царквы названага мястэчка нам вядомы дзве крыніцы, якія цяпер захоўваюцца ў Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве. Найбольш ранняя з іх змяшчае пратаколы праверак грэка-каталіцкіх цэркваў «Мсціслаўскай епархіі» за 1732–1736 гг. [6], больш позняя — Мсціслаўскага, Запалянскага і Засожскага ўніяцкіх дэканатаў за 1822 г. [7]. У абодвух дакументах апісваецца царква Св. Іллі, якая знаходзілася ў Шумячах [6, арк. 6; 7, арк. 136]. Аднак згадак пра прыпісаную да яе капліцу няма. Таксама няма ўпамінанняў і пра вынасны абраз «Божай Маці Шумяцкай». Толькі ў візіце за 1822 г. адзначаецца, што ў храме знаходзяцца два працэ-

сійныя алтарыкі і тры іконы такога ж прызначэння [7, арк. 136]. Магчыма адна з іх і была спісам мясцовага цудадзейнага абраза.

Увогуле трэба сказаць, што наяўнасць спіса сведчыць не толькі пра існаванне адпаведнага культу ўшанавання названага абраза, але і пра фарміраванне пэўнага іканаграфічнага зводу. І наступнае пытанне, на якім варта засяродзіцца ў дадзеным даследаванні, гэта — іканаграфія разглядаемага твора.

Цікава адзначыць, што апісанню абраза прысвечана ў дадзенай справе не менш допісаў ад розных асоб, чым яго гісторыі. Аднак самым красамоўным дакументам па гэтым пытанні, безумоўна, з'яўляецца калька, знятая з цудадзейнага абраза² [іл. 1]. Яна дае ўяўленне пра іканаграфію твора і яго памеры. Выява, зафіксаваная на ёй, сведчыць пра тое, што іканаграфія дадзенага абраза належыць да зводу «Божай Маці Балыкінскай». Пра гэта таксама адзначалі і некаторыя фігуранты па дадзенай справе, напрыклад, протаіерэй Іаан Багданоўскі [2, арк. 27].

Характэрнай рысай гэтай кампазіцыі з'яўляецца тое, што маленькі Хрыстос ляжыць на каленях у Божай Маці (у адрозненне ад кананічных тыпаў «Божая Маці Адзігітрыя» і «Божая Маці Замілаванне»), якія сфарміраваліся ў візантыйскім мастацтве, дзе Марыя трымае Ісуса на руцэ), а яе далоні складзены ў малельным жэсце. Дзіцятка Ісус трымае ў правай руцэ яблык. Ён ляжыць спіной да гледача, аднак яго галава павернута так, як быццам бы ён азіраецца назад. Дзіця паказана амаль аголеным і толькі злёгка прыкрыта белай павязкай [іл. 1]. Гэтая асаблівасць таксама адрознівае выяву ад кампазіцый візантыйскага пахо-

Іл. 2. Абраз «Божая Маці Балыкінская», XVIII ст. дошка, тэмпера, алей; 78,5×48,5×2,5 см (паходжанне невядома, у цяперашні час захоўваецца ў Музеі старажытнабеларускай культуры)

² Аўтар выказвае шчырую падзяку Д. В. Лісейчыкаву за электронную копію дадзенай калькі.

джання, паводле якіх Хрыста малявалі ў кашулі, і сведчыць пра рэнесансныя ўплывы.

З замілаваннем на свайго Сына пазірае Маці: яе вочы апушчаны (а не глядзяць наперад, як у большасці іншых іканаграфічных зводаў). Валасы ў Марыі распушчаны, галава не пакрыта, аднак на яе ўскладзена карона. Хоць дадзены графічны аркуш і не перадае каларыт іконы, аднак вядомыя іншыя абразы гэтага ж зводу сведчаць пра тое, што Марыя была апранута ў чырвоную сукенку і сіні амафор [іл. 2, 3]. Такое колеравае вырашэнне характэрна для абразоў заходнехрысціянскай традыцыі, у кананічным праваслаўным іканапісе вопраткі Божай Маці мелі адваротную гаму: сукенка — сіняя, амафор — чырвоны. Усе пералічаныя асаблівасці выявы сведчаць пра тое, што на фарміраванне дадзенай кампазіцыі істотна паўплывала еўрапейскае мастацтва.

Паводле рукапіснага «Сказання», якое захоўвалася ў Балыкінскай царкве Св. Мікалая да 1866 г., пакуль не было вывезена чарнігаўскім філарэтам Гумілеўскім для даследавання і публікацыі (зараз месца знаходжання рукапісу не вядома), абраз «Божай Маці Балыкінскай», які, відавочна, з'яўляецца першакрыніцай абраза «Божай Маці Шумяцкай», у сяло Балыкіна (адкуль і атрымаў сваю назву, бо там праславіўся цудамі) Старадубскага павета Чарнігаўскай губерні (зараз Пагарскі р-н Бранскай вобласці Расіі) патрапіў у 1711 г. Дагэтуль ён знаходзіўся ў афіцэра Старадубскага палка Цімафея Дульскага. Паводле падання, у 1709 г., падчас руска-шведскай вайны, калі войскі Карла XII падыходзілі да Старадуба, на абразе ў вачах Божай Маці з'явіліся слёзы. Уладальнік абраза паабяцаў ахвяраваць яго ў адзін з бедных прыходаў наваколля, што з прамаруджваннем выканаў у 1711 г., перадаўшы ікону ў Балыкіна, дзе яна і праславілася далейшымі цудамі. Абраз і па цяперашні час знаходзіцца ў храме. Ён напісаны на палатне алейнымі фарбамі [5, с. 291–293]. Твор датуецца XVII ст. і, паводле слухных назіранняў даследчыкаў пачатку XX ст., — «малороссийского письма» (г.зн. украінскага) [4, с. 399].

Паказальна, што Балыкіна ад Шумячаў знаходзіцца ў 150 км. Гэта адносна невялікая адлегласць, і, канешне, культ абраза «Божай Маці Балыкінскай» мог пашырыцца і да Шумячаў, для ўніяцкай капліцы якіх быў зроблены спіс з названай іконы, які ў выніку і сам стаў шанаванням як цудадзейны і атрымаў найменне паводле свайго месца праслаўлення «Божая Маці Шумяцкая».

Прычым у дадзеным выпадку не выклікае сумневаў, які з абразоў з'яўляецца пратографам, а які — паўторам. Абраз «Божай Маці Балыкінскай» быў вельмі шанаваным у дадзеным рэгіёне. Менавіта яго культ паўплываў на з'яўленне твораў такой іканаграфіі. Прычым вядомасць да балыкінскай іконы прыходзіць пасля 1711 г. Значыць, што і

абраз з Шумячаў быў напісаны пазней за гэты год. Гэта супярэчыць словам праваслаўных шумяцкіх вернікаў, якія ў сваім лісце генерал-губернатару паведамлялі пра тое, што іх святыня з'явілася яшчэ да 1647 г., пакуль царква яшчэ не была ўніяцкай.

Калі за праўду прыняць гэтыя звесткі, то напрошваецца гіпотэза, што менавіта шумяцкая ікона была першакрыніцай, а балыкінская — спісам з яе. Аднак такую думку лёгка абвергнуць. Справа ў тым, што калі б гэта было так, то абразы такой іканаграфіі, якіх у XIX ст. у тым рэгіёне было даволі шмат, называлі б па найменні іх агульнай першакрыніцы — «Божай Маці Шумяцкай». Аднак падчас правядзення следства чыноўнікі, якія вялі дадзеную справу, пры першым аглядзе іконы заўважылі яе падабенства да «Божай Маці Балыкінскай», пра што і паведамлілі вышэйшаму начальству. Гэта азначае, што пра існаванне культуры і выгляд цудадзейнага абраза з Балыкіна яны ведалі, а пра шумяцкую ікону яны ўпершыню пачулі тады, калі ім было даручана правесці разбіральніцтва.

Іл. 3. Абраз «Божая Маці Балыкінская» з г. Старадуб Бранскай вобл., XIX ст. палатно, алей; 77×61 см (з прыватнай калекцыі Ігара Сурмачэўскага)

Так, радца Клірыкаў у сваім рапарце магілёўскаму губернатару ад 2 кастрычніка 1865 г. паведаміў пра падабенства двух названых твораў і нават даслаў выявы, якія пацвярджалі ягоныя словы. Відавочна, што ён дасылаў згаданую вышэй кальку, знятую з шумяцкага абраза падчас правядзення следства па справе, і нейкі невялікі спіс абраза «Божай Маці Балыкінскай». Клірыкаў таксама адзначыў, «*что копия с последней («Божай Маці Балыкінскай» — Г. Ф-С.) находится более 50 лет Ярославской губернии в Ростовском женском Рождественском монастыре, где в июне месяце сего года лично я видел эту копию*» [2, арк. 4]. Гэты цікавы эпизод сведчыць пра маштабы пашырэння культуры «Божай Маці Балыкінскай»: г. Растоў, у манастыры якога знаходзіўся спіс з названай цудадзейнай іконай, знаходзіцца на даволі значнай адлегласці ад Балыкіна.

Са справы становіцца вядома і пра існаванне яшчэ аднаго спіса абраза «Божай Маці Балыкінскай» — у Мазалаўскім жаночым манасты-

ры [2, арк. 55]. Пра час з'яўлення ў гэтым храме такога абраза вядома з кнігі рускага публіцыста канца XIX – пачатку XX ст., аўтара работ па гісторыі праваслаўя Яўгена Мікалаевіча Пасяляніна. У выданні за 1914 г. «*Богоматерь. Описание Ее земной жизни и чудотворных икон*» ён гаворыць пра вядомыя яму спісы абраза «*Божай Маці Балыкінскай*»: «*Точный список с чудотворной Балыкинской иконы находится в орловском Введенском женском монастыре. ... Кроме того, списки с иконы Балыкинской находятся еще в следующих местах: в городе Стародубе Черниговской губернии; в Москве, в церкви Св. Николая, что в Плотниках; в Преображенском девичьем монастыре Могилевской губернии, Мстиславского уезда. Сия последняя икона почитается местно как чудотворная; пожертвована в монастырь графиней Чернышевой, владельницей села Балыкино*» [4, с. 400]. Відавочна, што апошні сярод пералічаных і ёсць абраз у Мазалаўскім манастыры, які быў асвечаны ў гонар Пераўтварэння Божага і знаходзіўся ў Мсціслаўскім павеце Магілёўскай губерні.

У сучасным маштабным расійскім выданні «*Праваслаўная энцыклапедыя*» асобны артыкул прысвечаны абразу «*Божай Маці Балыкінскай*», у якім згадваюцца і яе шанаваныя спісы. Сярод іх фігуруюць і прыведзеныя намі вышэй з Мазалаўскага манастыра, цэркваў у Старадубе, Маскве (Мікалаеўская на Плотніках), Растове. Упамінаецца таксама спіс у Бацкіне (Дзяцькаўскі р-н Бранскай вобл.). Адзначаецца, што найбольш шанаваным спісам абраза «*Божай Маці Балыкінскай*», слава пра які нават пераўзышла вядомасць першакрыніцы, з'яўляецца ікона ў Арлоўскім жаночым манастыры Увядзення Божай Маці ў храм (наводле падання, гэта першы спіс з балыкінскай святыні, выкананы ў 1712 г. і перададзены тады ж у названы манастыр). Аднак ніякіх звестак пра «*Балыкінскую ікону Божай Маці*» ў Шумячах тут не прыводзіцца [5, с. 291–293].

Апрача пералічаных спісаў абраза «*Божай Маці Балыкінскай*», відавочна, існавалі іншыя. Да нашага часу захаваліся некаторыя з іх. Так, у Музеі старажытнабеларускай культуры Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі знаходзіцца найбольш стары з вядомых нам твораў такой іканаграфіі. Абраз датуецца сярэдзінай XVIII ст. На жаль, яго месца паходжання не вядома [1] (іл. 2). Другі вядомы нам абраз, які належыць да іканаграфіі «*Божай Маці Балыкінскай*», захоўваецца ў прыватнай калекцыі³. Гэты помнік, відавочна, належыць да ікананіснай спадчыны XIX ст. (іл. 3). Паводле слоў уладальніка, ікона паходзіць з г. Старадуба Бранскай

³ Аўтар выказвае шчырую падзяку І. гару Сурмачэўскаму за пададзеную магчымасць азнаёміцца з яго калекцыяй.

вобласці Расіі. Гэта з'яўляецца вельмі паказальным, бо яшчэ раз сведчыць пра пашыранасць дадзенага іканаграфічнага зводу ў храмах названага рэгіёну.

Разглядаемы ў дадзеным артыкуле абраз «Божай Маці Шумяцкай» таксама, бясспрэчна, мае такую ж іканаграфію і змяляваны з той жа першакрыніцы. Праўда, нідзе ў справе не выказваецца меркаванне пра тое, што ён з'яўляецца спісам абраза «Божай Маці Балыкінскай», аднак, на нашу думку, такая іх узаемасувязь з'яўляецца відавочнай.

Такім чынам, было ўстаноўлена паходжанне разглядаемага цудадзейнага абраза з Шумячаў і вызначана яго першакрыніца. Адкрытым застаецца пытанне пра час яго напісання. Як было адзначана вышэй, словы шумяцкіх праваслаўных вернікаў пра яе стварэнне да 1647 г. з'яўляюцца неабгрунтаванымі. Калі абавірацца на іншыя прыведзеныя вышэй звесткі з дадзенай справы, то можна заключыць, што ўжо ў 1730-я гг. дадзеная ікона існавала. Аднак калька, падшытая ў справу, зусім не сведчыць пра вялікі ўзрост разглядаемай іконы.

Так, звяртаюць на сябе ўвагу некаторыя характэрныя рысы. Перш за ўсё гэта датычыцца абліччаў Божай Маці і Хрыста, якія з'яўляюцца зусім не падобнымі да тых Багародзіц і Ісусаў, якія прадстаўлены на творах беларускага іканапісу XVII і нават XVIII ст. Даволі стрыманыя складкі на вопратках персанажаў, адсутнасць складаных аб'ёмных драпіровак і дэкаратыўных элементаў не дазваляюць казаць пра прыналежнасць гэтага твора да мастацтва эпохі барока. Асабліва кідаюцца ў вочы тыя «рускія» надпісы на абразе, пра якія неаднаразова адзначалі праваслаўныя сведкі. Выкарыстаны ў дадзеным выпадку шрыфт і абрэвіатура з імем Марыі ўказваюць на іх позняе паходжанне [іл. 1].

Калі параўнаць гэтую кальку з двума вядомымі нам творамі такой іканаграфіі, якія захаваліся ў Беларусі да нашага часу, то назіраецца цікавая акалічнасць: дадзеная выява мае значна больш агульнага з абразом XIX ст., чым з іконай XVIII ст. Гэта прасочваецца ў ракурсах персанажаў (на абразе XVIII ст. яны больш дынамічныя, што і ўласціва мастацтву эпохі барока), складках вопратак, форме дыядэмы і яблыка. Калі аналізаваць выключна кальку, абстрагаваўшыся ад гісторыі святыні, то напрашваецца выснова, што абраз, з якога яна была знята, напісаны не раней за сярэдзіну XIX ст. А такая думка супярэчыць усім прыведзеным вышэй звесткам. Аднак гэтаму таксама можа быць сваё тлумачэнне.

Так, дадзены графічны аркуш быў зроблены жывапісцам (пра яго мы адзначым ніжэй) аkurat тады, калі следчыя па дадзенай справе пры ўзеле мясцовых праваслаўных наведалі касцёл. Пра гэты эпізод згаданні шумяцкія парафіяне ў сваім звароце генерал-губернатару, пераказаным намі ў самым пачатку дадзенага артыкула. У выніку натурнага вывучэння абраза следчыя склалі падрабязны пратакол: «...надписи: около

венца Матери Божией на правой стороне МРІЯ, на левой БЦА, над главой младенца написано ІС ХС, на лике Матери Божьей — на правой щеке краской тёмной нарисован шрам. Образ написан на холсте масляною краскою, длина в 1 аршин 10 вершков, ширина 1 аршин и 4 1/2 в. на задней стороне образа написано: «1843 R. Mca Aprylia w Szumiaczu»... Самый образ ... со всех сторон несколько обрезан» [2, арк. 32–32 адв.].

З прыведзенага апісання кідаюцца ў вочы дзве акалічнасці, якія вымагаюць тлумачэння: шрам на шчацэ Божай Маці і надпіс на адваротным баку абраза. Пачнем з разгляду апошняга. У выніку вывучэння шэрагу твораў беларускага іканапісу, адносна дат, якія часам сустракаюцца на абразах, можна заключыць наступнае: яны могуць указваць час стварэння іконы, на яе перыяд аднаўлення (рэстаўрацыі, перапісвання) або на год, калі былі зроблены значныя ахвяраванні на абраз (накладзена шата, кароны і інш.). У дадзеным выпадку відавочна, што дадзеная дата не звязана з ахвяраваннямі. Пра гэта сведчаць іншыя дадзеныя, прыведзеныя ў справе, з якіх вынікае, што тая шата, якая ўпрыгожвала абраз у час яго агляду, была зроблена ў Маскве ў 1820 г. клімавіцкімі купцамі і шумяцкімі местачкоўцамі [2, арк. 33].

1843 год гіпатэтычна можа быць датай узнаўлення абраза. Аднак паказальна, што пра гэта нідзе не адзначана ў дакументах, і гэта пры тым, што сведкі згадвалі ўсё, што яны ведаюць пра ікону, нават калі нешта і не датычылася непасрэдна справы. Вельмі верагодна, што калі б ікона сапраўды рэстаўравалася ў гэты час, то пра гэта ведаў бы хтосьці з мясцовых жыхароў.

І вось што цікава, што менавіта ў 1843 г. адбыўся адзін важны эпізод у гісторыі абраза — з яго была зроблена копія: «...уездный исправник отозвался, что до него дошла молва, будто бы с Шумячской Божией Матери снята была помещиком Валерианом Голынским копия чрез живописца, проживающего в местечке Хотимске, отстоящем от Климович в 60 вёрстах...». У Хоцімску быў знойдзены і апытаны гэты мастак, які паведаміў наступнае: «Андреем меня звать, Козмин сын, от роду имею 49 лет, веры православной ... грамотный, местечка Хотимска крестьянин собственник, на спрос Ваш честь имею объяснить, что занимаюсь живописью, и в 1843 году бывший наш помещик Михаил Иванович Голынский заставил меня снять копию с иконы Божией Матери, находящейся в то время в каплице в местечке Шумячах, с тем, чтобы все тени на копии были положены те же самые, что и на оригинале, и чтобы размеры образа были те же самые. По снятии копии с иконы я по приказанию главы управляющего именьями Голынского Гаврилова повесил таковую на стену в каплице в Шумячах, украшений на копии никаких не было, а подлинную икону Божией Матери по снятии с неё копии поставили на алтарь в каплице. На иконе была серебряная риза

с разными украшениями и таблицами, под серебряной ризой сначала был голубой бархат, а в 1843 году пожертвовал под ризу красное сукно бывший конторщик Матковский. Для какой надобности заставил меня Михаил Иванович писать копию с иконы Божией Матери я не знаю и где таковая теперь находится я тоже не знаю» [2, арк. 58].

У расповедзе мастака двойчы згадваецца цікавая для нас дата. Так, у 1843 г. на цудадзейны абраз было ахвяравана чырвонае палатно, якое накладалася на жывапіс пад шату, а таксама была напісана копія. Можна дапусціць, што надпіс на абразе быў зроблены тады, калі да іконы была прымацавана новая тканіна. Аднак, на нашу думку, гэтая дата датычыцца часу напісання копіі. І менавіта копія, выкананая ў 1843 г., і знаходзілася ў касцёле падчас правядзення следства, менавіта яна была апісана правяраючымі і менавіта з яе была знята калька. На гэта ўказвае не толькі прыведзены вышэй надпіс з датай. Пра гэта сведчаць стылістычныя рысы выявы, прадстаўленай на кальцы, пра што размова вялася вышэй. Асабліва звяртае на сябе ўвагу ў апісанні абраза згадка пра шрам на шчацэ Божай Маці.

Так, правяраючыя адзначылі, што ён намаляваны цёмнай фарбай. А з гісторыі шумяцкай святыні вынікае, што гэтая драпіна з'явілася тады, калі зلودзеі хацелі скрасці каштоўныя воты. Невядома, ці сапраўды меў месца такі эпізод, але відавочна, што на шчацэ Божай Маці шрам не быў намаляваны, а з'явіўся пазней у выніку асыпання фарбавага слою. Прычым, паводле слоў шумяцкага старажыла, яго некалькі разоў замалёўвалі. А гэта значыць, што «рэстаўратары» імкнуліся зрабіць яго незаўважным. У пратаколе ж праверкі адзначаецца адваротнае. На нашу думку, гэтаму можа быць наступнае тлумачэнне: жывапісец Андрэй Казьмін дакладна перамаляваў выяву, а тое месца, дзе на пратографе была пашкодзана фарба, на копіі ён паказаў цёмным колерам.

І яшчэ адзін аргумент гаворыць на карысць выказанай думкі: невядомае месца знаходжання «копіі». Па-першае, пра яе існаванне амаль ніхто не ведаў, тады як пра іншыя спісы цудадзейнага шумяцкага абраза, якія знаходзіліся ў цэрквах наваколля, нязменна адзначаецца (да іх мы звернемся ніжэй). Нават следчыя па справе, пачынаючы вывучэнне пытання пра копію, падкрэсліваюць, што да іх пра яе «дошла молва». Гэта значыць, што пра існаванне копіі ведалі адзінкавыя асобы. А пры гэтым жывапісец, які яе выканаў, гаворыць, што павесіў яе на сцяне ў той жа капліцы, дзе быў і пратограф. Калі б там гэтая копія працягвала знаходзіцца далей, то, канешне, прыхаджане абавязкова пра яе існаванне ведалі, і гэта было б адлюстравана ў справе.

Дарэчы, у дадзеную тэчку дакументаў падшыты і пратакол агляду гэтай капліцы, аднак згадак там пра такога кштальту абраз няма [2, арк. 70–70 адв.]. У іншых храмах дадзенай мясцовасці такога твора

таксама не было, хаця і існавалі спісы, зробленыя ці то з «Божай Маці Балыкінскай», ці то з «Божай Маці Шумяцкай». Усе яны мелі пэўныя адрозненні. Так, напрыклад, пры аглядзе шумяцкай прыхадскай царквы было адзначана: *«в иконостасе холодной церкви и в тёплой на особом столе иконы с изображением Божией Матери, имеющими сходство с тем образом, который находится в Шумяцком костёле, кроме одежды на младенце Иисусе, которая находится на изображении на образе в церкви, и которой нет на образе в костёле»* [2, арк. 51–51 адв.].

Святар суседняй царквы ў Дубовіцах, даведаўшыся пра правядзенне следства, рапартаваў пра наяўнасць і ў ягоным храме абраза такой іканаграфіі. Правяраючыя ў выніку агляду гэтай бажніцы ў пратаколе адзначылі наступнае: *«...образ Божией Матери ... того же письма, как и образ в Шумяцком костёле, но видно, что в недавнее время возобновлен. Различие этого образа от шумяцкого заключается в том только, что младенец Иисус в одежде, и сверху образа написаны предстоящие ангелы, по сторонам греческая надпись в сокращённом виде Μῆτρὺς Θεοῦ и не имеется кругом венца звёзд и сам венец не зубчатый»* [2, арк. 52 адв.–53].

Таму, з улікам прыведзеных вышэй акалічнасцяў, нам бачыцца верагодным, што менавіта копія, напісаная ў 1843 г. хоцімскім жывапісцам Андрэем Казьміным паводле ініцыятывы памешчыка Галынскага, заняла месца ў галоўным алтары капліцы замест цішком прыбранага адтуль цудадзейнага абраза. Пазней менавіта яна была перанесена ў касцёл, і менавіта яе аглядалі следчыя па дадзенай справе. Чым кіраваўся памешчык Галынскі, які падмяніў цудадзейны пратограф копіяй, складана сказаць. Магчыма, ён разумеў, што шансаў пакінуць гэтую святыню ў каталіцкай капліцы не будзе і таму пайшоў на такую хітрасць. Зараз цяжка меркаваць пра магчымыя матывы яго ўчынкаў.

Завяршаючы расповед пра лёс абраза «Божай Маці Шумяцкай», трэба сказаць, што вынікам усёй апісанай вышэй справы стала тое, што не толькі гэтая святыня была аддадзена праваслаўным, а ўвогуле ў праваслаўе быў пераасвечаны касцёл, дзе на той момант знаходзіўся разглядаемы абраз [2, арк. 65–66].

І яшчэ адно пытанне неабходна закрануць у дадзеным артыкуле. Гэта датычыцца жывапісцаў, якія фігуруюць у дадзенай справе. Намі былі ўжо згаданы Пётр Лугоўскі, шумяцкі старажыл, які жыў прыблізна ў 1720-я – 1820-я гг. [2, арк. 47]; Андрэй Казьмін, селянін-уласнік з Хоцімска, 1794–1795 гг. нараджэння, аўтар копіі цудадзейнага абраза «Божай Маці Шумяцкай» [2, арк. 58]. Таксама ў справе згадваецца і трэцяе імя — гэта мастак, які разам з чыноўнікамі наведаў касцёл і зняў кальку з разглядаемага абраза, жывапісец Лугоўскі (імя не згадваецца)

[2, арк. 32–32 адв.]. Відавочна, што ён з'яўляецца нашчадкамі Пятра Лугоўскага: у ранейшыя часы творчыя дынастыі былі вельмі пашыранымі. Апрача таго, абодва жывапісцы Лугоўскія былі шумяцкімі местачкоўцамі, што таксама не можа быць выпадкова, а сведчыць пра іх прыналежнасць да аднаго роду. На жаль, ні пра воднага з гэтых творцаў ніякіх дадатковых звестак, акрамя таго, што ўжо прадстаўлена ў справе, знайсці не ўдалося. У рэвізскіх сказках мястэчкаў Клімавіцкага павета іх імёны не згадваюцца.

Такім чынам, варта адзначыць, што ў выніку праведзенага даследавання было ўстаноўлена існаванне абраза «Божай Маці» ў мястэчку Шумячы Клімавіцкага павета Магілёўскай губерні, які шанаваўся як цудадзейны. Было вызначана паходжанне іканаграфіі гэтага твора: ён з'яўляецца спісам абраза «Божай Маці Балыкінскай». Былі выяўлены іншыя, страчаныя на цяперашні час, выявы гэтага ж зводу. Была здзейснена спроба рэканструкцыі гісторыі страчанай на цяперашні час шумяцкай святыні. Як гіпотэзу можна выказаць думку, што ў 1860-я гг., калі паміж каталікамі і праваслаўнымі вялася барацьба за цудадзейны абраз, то ў эпіцэнтры падзей апынулася не старая шануемая вернікамі выява, а — яе копія, зробленая ў 1843 г. па загадзе мясцовага памешчыка Галынскага.

Акрамя таго, у навуковае карыстанне была ўведзена каштоўная іканаграфічная крыніца — калька, знятая з абраза «Божай Маці Шумяцкай», а таксама ўпершыню ў мастацтвазнаўчы і гістарычны ўжытак былі ўведзены імёны трох невядомых на цяперашні час жывапісцаў.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Музей старажытнабеларускай культуры Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. — КП 8029. — Абраза «Божая Маці Балыкінская», XVIII ст.; дошка, тэмпера, алей; 78,5×48,5×2,5 см.
2. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей — НГАБ). — Ф. 2001. — Воп. 2. — Спр. 168. — Справа пра закрыццё ў Клімавіцкім павеце Шумяцкай капліцы і перадачы захоўваемага там абраза Божай Маці ў праваслаўнас ведамства. — 1864–1868 гг.
3. НГАБ. — Ф. 2151. — Воп. 1. — Спр. 114. — Рэвізскія сказкі сялян і мяшчан Клімавічаў і Клімавіцкага павета. — 1858 г.
4. Поселянин, Е.Н. Богоматерь. Полное иллюстрированное описание Ее земной жизни и посвященных Ее имени чудотворных икон. — Санкт-Петербург: [б/и], 1914. — 800 с.
5. Православная энциклопедия. — Т. 4. Афанасий — Бессмертие. — Москва: Православная энциклопедия, 2002. — 753 с.

6. Российский государственный исторический архив (далее — РГИА). — Ф. 823. — Оп. 3. — Д. 519. — Protokoł wizyt diecezji Mscisławskiej. — 1732–1736.
7. РГИА. — Ф. 824. — Оп. 2. — Д. 182. — Wizyty dekanatów Mscisławskiego, Zapolańskiego i Zasożskiego protopresbyteryi Mscisławskiej. — 1822–1823.

.....
Артыкул наступіў у рэдакцыю 11.07.2016